

ARTIKLID

Meie võõrad ja meie omad. Saksastumisest, ülikooliharidusest ja karjäärist Heinrich Rosenthalist Feliks Urbanini

TOOMAS HIIO

I

Eestlased loevad omadeks eestlasi. Sakslased peavad omadeks sakslasi, venelased venelasi, soomlased soomlasi, lätlased lätlasi, leedulased leedulasi ja nõnda enamasti ka teised rahvad – nii oma riigiga kui ilma oma riigita. Selles, mis määrab kellegi kuulumise rahvuse hulka, on erinevusi. Juudid, armeenlased, karaiimid ja veel mõned rahvad defineerivad omad ja võõrad lähtuvalt usust. Teistel on oluline keel, kolmandatel maa ja neljandatel riik. Enamasti on aga osa või kõik need tunnused kombineeritud.

1994. aastal ilmunud Eesti entsüklopeedia 7. köites käsitletakse rahvust ühe osana mõistest „rahvas“. Kui rahvas on „mingi maa-ala,

piirkonna või riigi rahvastik, mida saab piiritleda etniliste, keeleliste, kultuuriliste, usuliste vms tunnuste alusel ja mis on sotsiaalselt, harvemini ka etniliselt ja kultuuriliselt heterogeenne“, siis rahvus ehk natsioon on „etniliste tunnuste alusel piiritletav riigi kodanikkonna osa. [...] Mitmes riigis samastatakse rahvust kodanikkonnaga (ingl *nationality*, pr *nationalité*)“.¹ Oma samal ajal kirjutatud artiklites tõi Ea Jansen esile eesti ajalehetoimetajate rahva ja rahvuse definitsioonid 110 aastat varem. Karl August Hermann kirjutas Eesti Postimehes rahvaste peaaegu jumalikust päritolust ja sellest tulenevast eksistentsiõigusest: „Üksikud rahvad on kord maailma saanud, ja see teeb hirmsat ülekohut, kes neid vägisi püüab teiste rahvaste keele ja iseloomu sisse sundida ja rudjuda.“ Aasta hiljem defineeris Ado Grenzstein rahva ja rahvuse üsna kaasaegselt:

Sõna rahvus [siin ja edaspidi Grenzsteini rõhutused. T. H.] on alles noor uussõna. Aga ta on siiski tervele rahvale tuttavaks saanud. Rahvus (peuple, poebl) tähendab üht osa inimesi, kes sugu ja sündimise, keele ja elukombete, hariduse ja ajaloo, enamiste ka elukoha poolest ühendatud on. **Rahvas** aga tähendab kõiki riigialamaid ühtekokku. Riigialamate seas on sagedaste mitmed rahvused, nagu Vene riigi alamate seas Venelased, Soomlased, Eestlased, Sakslased ja palju muid, kuna ühe rahvuse liikmed kõik ühe sugurahva lapsed on. Rahvus (Nationalität) tähendab aga ka kõiki neid omadusi ja tundemärkisid, mis üht jagu inimesi üheks sugurahvaks teeb. See tähendus on veel enam pruugitav, kuna esimese tähenduse asemel sõna **rahvas** pruugitud saab. Sõnadega **Eesti rahvas** tähendame meie kõiki Eestlasi ühtekokku, sõnadega **Eesti rahvus** aga kõiki neid omadusi ja tundemärkisid, mis üht inimest Eestlaseks teeb. Soovida on, et see vahetegemine üleüldiseks saaks. Rahvuslik on see, mis rahvusesse puutub.²

¹ *Eesti entsüklopeedia* (EE), 7. kd. nõuk-rah, peatoim Ülo Kaevats ja Toomas Varrak (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus), 678.

² Karl August Hermann, „Rahvuste õigustest“, *Eesti Postimees*, 11.1.1884; Ado Grenzstein, „Plaan, mille järele Eesti elu tuleks mõnusale korrale seada. 4. Rahvused“, *Olevik*, 45, 4.11.1885. Viited leitud Ea Janseni esimest korda 1996. aastal avaldatud artiklist „Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal“, Ea Jansen, *Vaateid eesti rahvuluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 181–204, siin 188–189.

Hermann ja Grenzstein olid rahva ja rahvuse üle arutades oma aja Euroopa diskussioonide kaasaegsed. Samal ajal mõtisklesid rahvuse olemuse mõiste sisu üle ka teiste riikide õpetlased. 1880. aastatel kasvavas rahvusluse kõrval teinigi võimas populistlik liikumine – sotsialism oma paljude voolude ja varjunditega. Marksistlikud autorid, kelle seisukohti järgitakse tihti tänapäevani, käsitlevad rahvuslust üldjuhul halvustavalt,³ sest tegu oli ja on sotsialismiga konkureeriva ning sellele vastanduva massiideoloogiaga. Kui rahvuslus ehk natsionalism väidetakse leidvat toetajaid eeskätt lihtsama rahva seas – mis silmas pidades Ida-Euroopa impeeriumide talupojarahvaid 19. sajandil ja 20. sajandi alguses pole ju vale –, siis ühiskondlike klasside rolli tähtsustav sotsialism, mis pürgivat üldinimlikumate väärtuste poole, on olnud alati populaarne ka (nooremate esimese põlve) haritlaste seas. 20. sajandil kompromiteerisid mõlemad massiideoloogiad end tänu oma äärmuslaste võimulepääsemisele Mandri-Euroopa impeeriumide varemetel ja järgnenud maailmasõjale, kus ideoloogilistel põhjustel hävitati miljoneid inimesi. Paratamatult on rahvuslus poliitikaülesust taotleva poliitilise ideoloogiana mõjutanud ka rahva ja rahvuse defineerijaid.⁴

II

Eestlaste rahvuseks kujunemine oli enam-vähem samaaegne kui suurtel ja väikestel naabritel. Ida-Euroopa rahvastel, kes kuni 20. sajandi alguseni olid suurte impeeriumide vähemusrahvad, oli ühtekuuluvuse alus enamasti emakeel, kuid oma osa oli ka religioonil ja seisusel. Teistest eristusid juudid oma rangelt religioonipõhise identiteediga. Soomlaste, eestlaste, lätlaste ja leedulaste keel erines väga palju oma suurte naabrite keeltest, kuid oluline oli ka seisus. Enamik eestlasi ja lätlasi oli veel 20. sajandi alguses talupojaseisusest ning sotsiaalne tõus tõi enamasti kaasa keelevahetuse ja koos sellega ka liitumise saksakeelse kogukonnaga. Tsaarivõimu usuvahetuskam-

³ Vt Mart Laar, *Äratajad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005), 49–87.

⁴ Põhjalik teoreetiline käsitlus: Eva Piirimäe, „Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks“, *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*, 1, koost Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 16 (23) (2009), 167–189.

paaniate ja 19. sajandi lõpus alanud venestamisega hakkas suure-
nema nende eestlaste ja lätlaste arv, kes õigeusklikena venestusid.
Venestumisest ei jäänud puutumata osa baltisaksa aadlistki, seda
enamasti abielu kaudu vene seisusekaaslastega. Soomlaste eneseku-
vand oli tänu suurvürstiriigi autonoomiale teistsugune – enamasti
pidasid ka Soome rootsikeelse eliidi liikmed end soomlasteks. Leedu-
lased defineeris katoliku usk, leedu keel ja talupojaseisus ning muist-
se suurriikluse mälestus tärkava rahvusliku ideoloogia osana. Leedu
mõisaomanikud olid samuti katoliiklased, kuid nemad olid osa poola
aadlist. Eraldusjooned ei olnud kunagi selged. Poola aadli hulka kuu-
lus 20. sajandi alguses mitme baltisaksa aadlisuguvõsa harusid – oli
ju Kuramaa hertsog olnud Poola kuninga vasall –, ning poolakate ja
leedulaste seas oli ka väike protestantlik osa, reformeeritud kiriku
liikmed. Poolakate enesekuvand oli lahutamatu seotud 18. sajandi
lõpul likvideeritud iseseisva kuningriigi taastamise unistusega.

Keerulisem on ukrainlaste ja valgevenelaste rahvusliku identiteedi
lugu. Nende keel ei eristu suurte slaavi naabrite keelest samapalju
kui leedulastel, lätlastel, eestlastel ja soomlastel. Samuti puudus üht-
ne territoorium – valgevenelaste asualal ei olnud ei haldus- ega ka sel-
geid looduslikke piire poolakate, leedulaste, lätlaste, venelaste ja uk-
rainlaste maadega. Ukrainlased elasid Austriale kuuluvas Galiitsias
ja Bukoviinas, kuni 18. sajandini Poolale kuulunud Paremkalda- ja
kuni 17. sajandini Poolale kuulunud Vasakkalda-Ukrainas, Venemaa
poolt järk-järgult Türgilt vallutatud Novorossijas, Bessaraabias ning
kasakate maadel. Venemaa ukrainlased ja valgevenelased olid ena-
masti õigeusklikud talupojad. Galiitsias kuulusid ukrainlased uniaadi
kirikusse, mis Venemaal Nikolai I ajal ära keelati. Nii Galiitsias kui
ka Paremkalda-Ukrainas kuulusid mõisad poola aadlile, kelle mõju
Vene keskvoim Venemaale kuuluvas Ukraina osas üritas piirata.

Venelaste rahvuslik enesetunnetus sai hoogu Aleksander II va-
litsemisajal 19. sajandi II poolel, kui publitsistid hakkasid diskutee-
rima Venemaa ja veneluse üle. Varem defineeris eliit end seisuse,
usu ja tsaari kaudu, kuid keerulisemad jutud väljaspool kirikut aeti
tihti prantsuse keeles. Absoluutne enamik elanikest, talupojad, oli
pärisorjuses ja enamasti kirjaoskamatu.

Saksamaa kiire tõus 19. sajandi II poolel ning 20. sajandi I poolel
kaotatud kaks maailmasõda on loonud tausta, millel mõnikord unus-

tatakse, et veel 19. sajandi keskel polnud selge, milline saab olema saksa keelt kõnelevate inimeste ühendus. Põhja-Saksamaal domineeriva luterliku Preisimaaga konkureerisid katoliiklikud Baieri, Saksimaa ja Württembergi kuningriik. Hannoveri kuningas oli ühtlasi Briti monarh. Lisaks suurematele riikidele elasid sakslased veel kümnete väiksemate vürstide riigikestes. Lõunast piirnesid Saksa riigid alates 13. sajandist Austriat valitsenud Habsburgide keisridünastia valdustega. 1848. aasta revolutsiooni ajal arutati Frankfurdi parlamendis suursaksa riigi loomise võimalust, mis seisenuks kõigi Saksa riikide ühendamises Habsburgide võimu alla. Eeskätt Preisimaa vastuseisu tõttu jäeti see idee kõrvale. 1866. aasta suvel võitis Preisimaa kahekuulises sõjas Austriat ja viimase liitlasi, katoliiklikke Baieri, Saksimaa ja Württembergi kuningriiki ning veel mitut Saksa riiki, sealhulgas Hannoveri kuningriiki. Mitte asjata ei nimetata seda kümnete tuhandete langenutega sõda saksa keeleruumis Saksa sõjaks – *Deutscher Krieg*. Preisi võit Prantsusmaa üle viis 1871. aastal nn väikesaksa lahenduseni Saksa keisririigina. Austria pidi 1867. aastal tunnustama ungarlaste riiklust Austria-Ungari topeltmonarhia koosseisus. Sakslased olid Austria-Ungaris vähemuses – 1910. aastal moodustas saksakeelne rahvastik alla veerandi riigi elanikest, ungarlasi oli alla viiendiku, kuid slaavlasti üle 40%.

Saksa keisririik oli konföderatsioon, kuid riigi ühine parlament *Reichstag* valiti üldise valimisõiguse alusel. Samal ajal moodustati liikmesriikide esinduskogud endiselt kas seisustekoguna või tsensusvalimistel või mõlema kombinatsioonis. Üldine valimisõigus viis saksluse ja keisririigi idee iga valimisealise meheni. Poliitiline rahvuslus on oma loomult populistlik ning mobiliseeris suuri rahvahulki; kantsler Otto von Bismarck vajab seda vägikaikaveoks tõrkuvate liikmesriikide valitsejakodadega. Kui nende eliit defineeris end endiselt baierlaste, sakside, badenlaste ja württemberglastena, s.o oma liiduriigi kaudu, siis avalikkus hakkas end tundma sakslastena.⁵ 1907. aastast alates valiti ka Austria parlamendi alamkoda (*Reichsrat*) üldise valimisõiguse alusel. (Ungari jätkas tsensusvalimistel moodustatava parlamendiga). Austria parlamendi alamkojas olid slaavlaste ülekaalus ja parlamendi rahvuslikud fraktsioonid esin-

⁵ Vt selle kohta Jonathan Steinberg, *Bismarck: A Life* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2011).

dasid rahvuslikke huvisid. Seda võimendas veelgi õigus oma keeles kõnesid pidada. Austria(-Ungari) lagunemine Esimese maailmasõja lõpus oli ootuspärane. Venemaa sai riigiduuma alles 1906. aastal.

III

„Terre, armas Eesti rahvas!“ alustas Johann Voldemar Jannsen 5. juunil 1857 oma nädalalehe Perno Postimees esimese numbri juhtkirja. 40 aastat varem oli Kristjan Jaak Peterson oodiks vorminud eesti keele taotluse olla võrdsena teiste kultuurkeelte seas. Nimi Eesti ja mitte Eestimaa kubermangu, vaid Eesti tähenduses oli sel ajal õigusaktides juba olemas: näiteks sätestas provintsiaalõiguse seisustekoodeks, et Liivimaa rüütelkonna maamarssalid valitakse vaheldumisi Läti ja Eesti distrikti aadlike seast.⁶

Esimeses isamaakõnes 1868. aasta oktoobris sõnastas Carl Robert Jakobson nii eestlaste saksavastased rahvuspoliitilised taotlused kui ka piibelliku ajalookontseptsiooni.⁷ Täpselt samal ajal väitlesid sakslaste ja venelaste õiguse üle olla selle maa peremeheks ka Juri Samarin ja Carl Schirren.⁸ Siia ritta saame lisada kolmandagi sündmuse: kaks nädalat enne esimese eesti üldlaulupeo algust, 8. juunil 1869 (vkj) kinnitas keiser Varssavi ülikooli põhikirja, millega 1830.–1831. aasta Poola ülestõusu järel suletud õppeasutus küll taastati, kuid venekeelse keiserliku ülikoolina.⁹ Järgneval poolel sajandil tundus venelaste pealejäämine Ida-Euroopa vähemusrahvaste valitsejana pöördumatu; iga päevaga võimsamaks muutuva Saksa- maa huvid olid esialgu rohkem läänes ja maailmamerele.

⁶ *Свод местных узаконений губерний Остзейских, Часть вторая, Законы о состояниях* (Санктпетербург, 1843), § 371.

⁷ „Eestirahwa Walguse- ja koiduaeg“, Carl Robert Jakobson, *Kolm isamaa kõnet Tartus „Wanemuise“ seltsis* (Peterburi: E. Pratz, 1870), Kreutzwaldi sajand, Eesti kultuurilooline veeb, http://kreutzwald.kirmus.ee/et/lisamaterjalid/ajatelje_materjalid?item_id=110&page_start=&table=Books (25.8.2016).

⁸ Juri Samarin, *„Русское Балтийское поморье в настоящую минуту“*, Юрий Самарин, *Окраины Россий*, Серия первая, Русское Балтийское поморье, Вып. I (Прага: Др. Ф. Скрейшовский, 1868), <http://hdl.handle.net/10062/398>, ilmus samal aastal esimese isamaakõnega. Aasta hiljem avaldati professor Carl Schirreni vastus *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1869), <http://hdl.handle.net/10062/388> (25.8.2016), mis maksis Schirrenile ametikoha.

⁹ Устав Императорского Варшавского Университета, *Полное Собрание Законов Российской Империи 1825–1881*, 8.06.1869 (47205), § 6, http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html (25.8.2016).

Impeeriumide laienemine, tugevnemine ja uniftseerimine seadsid keisririikide äärealade emantsipeeruvad vähemusrahvad, nende hulgas eestlased, küsimuse ette, kuidas edasi ja kellega. Loomulikult polnud see üldrahvalik küsimus – ei olnud üldist demokraatiat ega sõnavabadust ja päevalehti, provintsiomavalitsus oli balti aadli käes ning talupoegadel oli argisemaidki muresid. Kuid pärisorjuse kaotamine, väikemaaomandi seadustamine talupojaseisuse omandivormina ning vallaomavalitsuse sünd aitasid kaasa jõukuse kasvule ning vaimuelu edenemisele. Luteri kirik oli hoolitsenud alghariduse eest ning järjest rohkem läti ja eesti maarahva seast pärit mehi jõudis suurkooli. Samal 1857. aastal, kui Johann Voldemar Jannsen oma lehte alustas, asutasid läti tudengid Tartus Krišjānis Valdemārsi, Krišjānis Baronsi ja Juris Alunānsi juhtimisel oma lühiealiseks jäänud korporatsiooni *Fraternitas Academica Dorpatensis*, mida tunnustasid ka baltisaksa korporatsioonid.¹⁰ Kasvanud rahvastiku ja suurenenud jõukusega provintside valitsemiseks, kus põlisrahvad moodustasid absoluutse enamiku, baltisaksa aadlikest, linnakodanikest ja vaimulikest enam ei jätkunud.¹¹ Venemaalt saadetud spetsialistide eest kaitses esialgu saksa keel ametikeelena ja provintsiautonoomia. Niisiis kaasati talupojaseisuse esindajad kihelkonnakonventides ja mujalgi tasapisi väiksemate asjade otsustamisse. Põlisrahvaste eneseteadvus kasvas kiiresti: hakati pidama laulupidusid, asutati oma seltsid. 1904. aastal võtsid eestlased Tallinnas võimu. 1918. aastal, pool sajandit pärast esimest isamaakõnet, kuulutati välja oma riik ning aasta hiljem, pool sajandit pärast esimest üldlaulupidu, avati eestikeelne ülikool. Esimene eesti professor, eestikeelse praktilise usuteaduse erakorraline professor Juhan Kõpp nimetati ametisse ainult kolm aastat varem, 1916. aasta sügisel. Siingi jõudsid lõunanaabrid meist ette, sest sel ajal õpetas Tartu

¹⁰ *Krišjānis Valdemārs, lietišķa un privātā sarakste*, 1., *Krišjāņa Valdemāra vēstules* (Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhivs, 1997), 6, 62; *Vivat, crescat, floreat alma mater!*, koost Indrek Ilomets, Toomas Hiio, Mart Orav (Tallinn: Aasta Raamat, 2007), 88–89.

¹¹ 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel rääkis Eestimaa kubermangu veidi rohkem kui 400 000 elanikust emakeelena eesti keelt 88,7%. Liivimaa kubermangus oli elanikke kolm korda rohkem, neist rääkis emakeelena läti keelt 44,3% ja eesti keelt 39,9%. Sakslasi oli Eestimaa kubermangus ainult 3,9%. Liivi- ja Kuramaal oli saksa emakeelega elanike osakaal kummaski kaks korda suurem, 7,6%.

ülikoolis juba kaks läti professorit: 1896. aastal oli filosoofia korraliseks professoriks saanud Jēkabs Osis ning 1910. aastal klassikalise filoloogia ja arheoloogia õppetooli professoriks Ernests Felsbergs.

IV

Emakeel oli üks 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse¹² küsimusi ning keele ja rahvuse järele päriti 1881. aasta Eestimaa rahvaloenduse ajal, mille kokkuvõttes kirjutas Paul Jordan:

*Kui Balti rahvaloenduse ajal küsiti keele kõrval siiski ka rahvuse kohta, mille hulka isik end ise luges kuuluvaks, siis tehti seda põhjusel, et keel ja rahvus mitte alati täielikult ei kattunud, ning et jätta neile isikutele, kellele keel ei olnud rahvuse piisavaks tunnuseks, vabadus väljendada oma seisukohta lähtuvalt sellest, kas nad käsitasid rahvust päritolu- või identiteeditun-
nusega“ (Abstammung oder nationale Anschauungssphäre).¹³*

Heinrich Rosenthal, arst, saksakeelsest kodust võrsunud Eesti Üliõpilaste Seltsi asutaja, veerand sajandit hiljem nii liberaalne ei olnud – tema meelest sõltus rahvus ainult päritolust.

Võõra keele oskamine ja kasutamine ka koduses suhtlemises ei saa aga inimest denatsiooniseerida. Vaid päritolu on see, mis määrab ära kuulumise rahva hulka. [...] Isikutel, kelle vanemad pärinevad erinevatest rahvustest, tulevad esile kord ühe, kord teise rahva iseloomuomadused. Et nende rahvust määrata, selleks peab kehtima rahvusvaheline õiguslik seisukoht, et abielust sündinud lapsed pärivad isa rahvuse, abieluvälised aga ema oma.¹⁴

---

¹² Selle kohta eesti keeles: Andreas Kappeler, „Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel“, *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*, 1: 51–92, siin 51–57.

¹³ Paul Jordan, *Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlicher Beleuchtung* (Reval: Lindfors' Erben, 1886), 47, <http://dspace.ut.ee/handle/10062/46228> (25.8.2016).

¹⁴ Heinrich Rosenthal, *Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 38.

Nagu eespool osutatud, oli Ida-Euroopa vähemusrahvaste aladel seisus üheks rahvast defineerivaks tunnuseks – ülem- ja alamkihid kõnelesid erinevat keelt. Keskajal tulid vallutajad ja ristiusustajad enamasti Saksamaalt ja Poolast, põliselanikud alistati ning kõrgemad seisused olid vallutajate järeltulijad. Neile lisandusid hilisemad sisse-rändajad. Mõnevõrra tuli lisa ka põliselanike, alistatud rahvaste seast.

Eestlased ja teisedki projitseerivad oma tänapäevase rahvustunnetuse meelsasti minevikku. Ajalooline ilukirjandus, mille najal me oleme kasvanud, leiab minevikust eesti kangelased ja paneb neile pähe päris tänapäevased mõtted. Niisugused on näiteks Jaan Krossi ajalooromaanide ja -jutustuste kangelased alates Balthasar Rusowist 16. sajandil ja kindral Michelsonist 18. sajandil kuni professor Friedrich Martensini 20. sajandi alguses. Jaan Kross omistab nendele ajaloolistele isikutele austuse oma eesti juurte vastu kõigest hoolimata, mis peegeldab ajastut ja olusid, kui need raamatud kirjutati – ka selle rahva seast on võrsunud suurmehi. Samasuguseid tegelasi leiame Jaan Krossi noorema kolleegi Indrek Hargla apteeker Melchiori lugudest. Friedrich Martensi päritolu ja karjäär on Jaan Krossi eeskujul pälvinud ka 21. sajandi õigusteadlaste tähelepanu.¹⁵ Kuid Michelsoni immatrikuleerimine Eestimaa rüütelkonda ei teinud temast ei Eesti kindralit ega isegi mitte eesti juurtega Balti aadlisuguvõsa rajajat, Friedrich Martens pidas end aga Vene õigusteadlaseks.

Ea Jansen kirjutas 1995. aastal: „Eestlaste suurim soov oli esialgu „olla nagu sakslased“, kas siis saksastumise hinnaga või oma keelt säilitades mingil viisil vara ja hariduse juurde jõudes. [...] Teisalt ei olnud ka sakslastest literaatidel, pastoritel ja kasvõi Leopold v. Pezoldi ja Emil Mattieseni tüüpi ajalehetoimetajatel, kes kirjutasid sümpaatiaga oma lehtede veergudel eestlaste omakeelsetest kultuurialgatustest, midagi selle vastu, et eestlased „vaikse“ kultuurilise evolutsiooni teel sakslastele lähenevad.“¹⁶

¹⁵ Lauri Mälksoo, „Friedrich Martens ja tema aeg: Kui Venemaa kuulus rahvusvahelise õiguse Euroopa-traditsiooni“, *Akadeemia*, 8 (2015), 1347–1372 (eestikeelne variant artiklist „F. F. Martens and His Time: When Russia Was an Integral Part of the European Tradition of International Law“, *European Journal of International Law*, vol. 25, no. 3 (2015), 811–829); Peeter Järvelaid, „Anno Domini 2009 – sajand ilma Martensita“, *Diplomaatia*, 2 (2009), 26–27; Lauri Mälksoo, *Rahvusvaheline õigus Eestis: ajalugu ja poliitika* (Tallinn: Juura, 2008).

¹⁶ Avaldatud teist korda: Ea Jansen, „Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas“, Jansen, *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*, 153–180, siin 167–168.

Seisusliku tõusuga vahetus keel ja rahvus juba ühe põlvkonnaga. Eestlasteks jäänutes elab mõnikord tänini seisuseajastu varjukülg – kadaklik-tõusiklik alaväärsuskompleks „paremate“ sakslaste suhtes, kelle haridus ja kasvatus näis parem, kodu puhtam, riietus moekam ja söök maitavam. Hoolimata rahvusliku ideoloogia saksavastasusest pidasid ja peavad eestlased sakslasi eeskuju võtmise vääriliseks. Suhtumine venelastesse oli ambivalentsem ja sõltus seisusest, kuid lätlastele ja oma setudele vaadati ülevalt alla. Tänapäeval võime siit edasi arutleda me suhtumise üle brittidesse, ameeriklastesse, soomlastesse ja rootslastesse.

V

Üks esimesi eesti päritolu üliõpilasi Tartu ülikoolis oli 1791. aasta augustis Tartus sündinud Michael Gerhard Schwan (704),¹⁷ aedniku poeg. Tema ema oli Catherine ehk Kadri, talunaine põlisrahvasest (*eine eingebohrne Bäuerin*). Kas ka isa oli eestlane, pole teada. Philipp Jürgensohn (829) Kariste mõisast Pärnumaalt ja Johann Laaland (1030) Vana-Kuuste mõisast on rohkem tuntud. Mõlema vanemad olid pärisorjad. Friedrich Robert Faehlmann (1223) oli mõisavalitseja poeg, Diedrich Jürgensoni (1798) isa oli mölder, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (2132) isa oli poja ülikooliõpingute ajal juba Jõepere mõisavalitseja (*Disponent*). Philipp Karell (2202) oli Tallinna aktsiisiameti teenri, Carl Rosenfeldt (3313) Tallinna tolli pakikandja poeg. Väljaspool abielu sündinud Alexander Thiereni (2193) ema oli toatüdruk Leeno. Kohalast pärit Julius Bergstern (3633) oli samuti vallaslaps, tema isa oli parun Fabian Ungern-Sternberg, ema aga Marie Niggola.

Üheks silmapaistvaimaks näiteks seisusepiire ületavast kooselust sündinud laste kohta on vennad Pridikud. Nende isa oli Vene kindralmajor Friedrich von Wendrich, kes arvatavasti seisuslikel põhjustel ei saanud abielluda oma eestlannast elukaaslase Anne Marie Simsoniga. Niisiis sõlmis viimane fiktiivse abielu allohvitser Martin Pridikuga, kellelt kindrali pojad said perekonnanime. Mõlemad astusid Tartu ülikooli. Alexander (Heinrich Alexander) Pridik

---

¹⁷ Siin ja edaspidi matriklinumbrid.

(11579) ja Eugen Peter Pridik (11580) õppisid mõlemad 1882–1888 keeleteadust ja mõlemad väitlesid klassikalise filoloogia magistriteks. Alexander Pridik oli aastast 1921 Tartu ülikooli antiik- ja kunstiajaloo professor, Eugen Pridik oli aga kuni 1924. aastani Petrogradi ülikooli kreeka keele ja antiikarheoloogia professor ning 1919–1930 Leningradi Ermitaazi antiikmüntide osakonna konservaator ning mitme Venemaa ja välismaa teadusseltsi auliige.¹⁸

1840. aastatel ülikooli jõudnud eestlased olid juba elus edasi jõudnud talupojaseisusest meeste pojad: Vaokülas sündinud Friedrich Erdelli (4519) isa oli väidetav esimene eestlasest mõisaomanik Mats Erdell, Georg Theoli (5084) ja tema kahe noorema, samuti ülikooli astunud venna isa oli Viljandi-lähedase Karula mõisa rentnik Tõnis Theol. Gottlieb Johannsohni (5716) isa oli kodanikuseisusest Orina mõisa mölder, 1852. aastal ülikooli astunud Friedrich Hindrichsohni (5922) isa aga Paides *Waldmanni Emmanda Körtzmik*.¹⁹ Et ta oli eestlane, näitab meetrikaraamatu eelmises lauses tsiteeritud eestikeelne sissekanne.

1860. aastatel ülikoolis õppinud Jakob Hurt (7007) oli Võrumaa Vana-Koiola ja Jaan Mielberg (7645) Viljandimaa Pahuverve küla-koolmeistri poeg. Cornelius Treffner (7132) oli pärit Kanepi talupoegade seast, Eduard Ehrenwerthi (7181) isa oli Tallinnas käsitöeline, Bernhard Lilienkampfi (7193) isa aga ühe Pöögles mõisa kõrvalmõisa rentnik.

Enne 1870. aastat, kui Jakobsoni isamaakõnede ja esimese üldlaulupeo järellainetuses asutati Eesti Üliõpilaste Selts, oli Tartu ülikooli astunud kokku üle 100 eestlase. Järgmise 15 aasta jooksul, kui EÜSist sai organisatsioon, mida panid peale eesti avalikkuse tähele juba ka baltisaksa korporatsioonid, astus Tartu ülikooli veel ligikaudu 100 eestlast. Nende eesti päritolule viitab kas isa seisus ja amet või ema nimi – enamasti kanti talupojaseisusest või ka linna maksumustest seisustest pärit eestlastel ja lätlastel matrikliraamatusse

¹⁸ „Pridik, Heinrich Alexander Althistoriker und Philologe,“ *Baltisches biographisches Lexikon digital*, <http://bbl-digital.de/eintrag/Pridik-Heinrich-Alexander-None-None> (25.10.2016); „Pridik, Eugen Peter Archäologe und Philologe,“ *Baltisches biographisches Lexikon digital*, <http://bbl-digital.de/eintrag/Pridik-Eugen-Peter-1865-1935> (25.10.2016).

¹⁹ Paide koguduse meetrikaraamat 1805–1833, EAA, 3159-1-52, kaader 53, http://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.3159.1.52:53 (25.8.2016).

ainult ema eesnimi ilma neiupõlvenimeta, nagu see oli ka maarahva koguduste kirikuraamatutes. Elus edasi jõudnud eestlastel olid sage- li juba saksapärased nimed. Et ülikooli matrikliraamatu sissekanne- te detailsus oli aastati erinev, siis võib oletada, et eriti linnainimeste seast pärit eesti juurtega üliõpilasi oli tegelikult rohkemgi, kuid neid ei ole võimalik ainult seisuse järgi eristada, sest ka suur osa saksa linnarahvast olid peamaksudokohuslased ning nende ülikooli jõudnud poegade seisus oli matrikliraamatus samuti *steuerpflichtig*.

Näiteks 19. sajandi viimase kolmandiku eesti üliõpilaste rah- vuslikest valikutest olgu vennad Beermannid. Nende isa Gustav Beermann oli kirikuehitaja ja koolmeister Põltsamaal. Vanem vend Christoph (1864–1939) õppis Tartus aastatel 1883–1888 usuteadust ja kuulus EÜSi. Ta oli seltsi vanamees sel ajal, kui 1884. aastal pü- hitseti Otepääl Seltsi esimene sinimustvalge lipp. Pärast Esimest maailmasõda teenis ta rohkem kui 20 aastat Järva-Peetri kogu- dust.²⁰ Tema palju noorem vend Johannes (1878–1958) õppis samuti usuteadust (1898–1905), kuid astus baltisaksa korporatsiooni Estonia. Tema oli pärast I maailmasõda saksa heategevus- ja kultuuri- seltside ühenduse esimees ja mõnda aega ka Saksa Kultuuromava- litsuse sekretär. 1920. aastate teisel poolel läks ta Saksamaale ning oli 1933–1945 Preisimaa evangeelse kiriku Danzigi ja hiljem Lää- ne-Preisimaa piiskop.²¹

Sada meest on liiga väike arv selleks, et teha mingeid üldistusi. Esimese saja hulgas olid enamasti erakordsete võimaluste tõttu elus edasi jõudnud eestlaste pojad või noormehed, kellele endale sai osaks erakordne võimalus. Sadakond meest 70 aasta kohta pole üldsegi pal- ju.

Rahvuste seisuslikud piirid Balti provintssides olid 19. sajandi lõ- puks hägustunud. Heinrich Rosenthal on seda kirjeldades resolootne: „[---] võime oma maal saksa peredeks pidada vaid neid, kelle sisserän- damine on tõestatud või kes pärinevad vanadest, ammu siin elanud suguvõsadest. Nooremaid põlvkondi, kelle sugupuu ei ulatu kuigi kau-

---

²⁰ Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete biograafiliste andmete andmebaas, EÜSi valduses.

²¹ *Album Estonorum*, vierte Auflage, hrsg. Vom Philisterverband der Estonia (Tal- linn: Estländische Druckerei A.-G., 1939), 369; „Beermann, Johannes Immanuel Geistlicher und Pädagoge,“ *Baltisches biographisches Lexikon digital*, <http:// bbl-digital.de/eintrag/Beermann-Johannes-Immanuel-1878-1958> (25.10.2016).

gele, tuleb pidada eestlastest pärinevaiks.²² Kui ta seda 20. sajandi alguses kirjutas, siis pidas ta kaugemale ulatumiseks ilmselt 18. sajandi lõppu ja 19. sajandi algust, pärisorjuse kaotamisele eelnenud aega. Tõepoolest, sel ajal oli maa keskkiht, nn väikesakslased (*Kleindeutsche*), veel enamasti Saksamaalt sisserännanud. Need olid mitmesugused mõisaametnikud – mitteaadlikest mõisarentnikud, mõisavalitsejad, ökonoomid jt, aga ka köster-koolmeistrid, mõned maakäsitöölised, möldrid, kõrtsmikud jne. Pärast pärisorjuse kaotamist kadus sakslastest maa-keskkiht kiiresti – nad kas eestistusid või tegid karjääri – ja nende koha võtsid üle ärksamad eesti talupojaseisusest pärit mehed, kes aga enamasti saksastusid²³ Rosenthali „eestlastest pärinevaiks“ defineeritud kategooriasse. Nende seast oli pärit enamik kuni 1860. aastateni ülikooli jõudnud eesti päritolu üliõpilasi. 1860. ja 1870. aastatest alates hakkasid ülikooli jõudma külakoolmeistrite, köstrite ja mõisaametnike, aga ka eestlastest mõisarentnike ja omanikegi pojad, kelle kõrval oli hulk linnapoisse. Nemadki olid pärit ühiskonnakihist, kes oli „väikesakslased“ välja vahetanud, aga mitte alati enam ei saksastunud, sest oli tekkimas eestlust toetav keskkond.

Talude päriksostmine Liivimaal hakkab ülikooli matrikliraa-matus välja paistma 19. sajandi lõpus ja see oli 20. sajandi alguses Eesti Üliõpilaste Seltsi pereheitmiste üks põhjuseid. Samal ajal talupoistega jõudis ülikooli esimeste eesti haritlaste teine põlvkond koos eesti mõisaomanike, -rentnike, mõisavalitsejate ja muidu hallparunite poegade ja linnapoistega, kelle maailma ikkagi veidi teistsuguste maapoiste võimas juurdevool ja nende teistsugused suhtumised, eriti korporatsioonikommete tõrjumine ja saksavastatus, enam hästi ei sobinud. EÜSi olevat pilgatud koguni talupoegade konvendiks. Üks lahkujatest oli ka asutaja ja auvilistlane Heinrich Rosenthal.

19. sajandi Liivi- ja Eestimaal oli haritud eestlase keskkond saksakeelne ja oma abikaasa leidis ta enamasti sakslaste või saksastunute seast. Ka Carl Robert Jakobson, kes küll ülikoolis ei õppinud, leidis abikaasa Julie Emilie Thali (1850–1940) peenema rahva hulgast: tema isa oli Kirbla köster Franz August Johannsen, kes võttis uueks perekonnanimeks Thal, ja ema Louise Elisabeth sündinud

²² Rosenthal, 39.

²³ Ea Jansen, *Eestlane muutumas ajas: seisuseühikonnast kodanikuühikonda* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 71–74.

Friedberg.²⁴ Saksakeelsed olid enamiku 19. sajandi teisel poolel ülikoolis õppinud eesti haritlaste kodud – nii vanematekodu kui ka hiljem oma kodu. Kaheksast EÜSi asutanud üliõpilasest jäid kaks vallalisteks ning ainult kahel, Hugo Treffneril ja Heinrich Rosenthalil, oli eesti (päritolu) naine.

Gümnaasiumi- või kõrgema haridusega eesti naine oli sel ajal veel haruldane. Esimesed tütarlaste eragümnaasiumid rajati Venemaal küll juba 1860. aastatel, kuid tütre koolisaatmine sõltus väärtushinnangutest, varandusest ja tulevikuperspektiivist. Võrreldes keiserlike gümnaasiumidega, mis loodi riigi vajaduste rahuldamiseks haritud meeste järele, oli eragümnaasiumide õppemaks palju kõrgem, lisaks muud kulud. Gümnaasiumi ja ülikooli saadeti eelkõige poeg või pojad, sest nemad võisid loota arsti, kirikuõpetaja, advokaadi või gümnaasiumiõpetajana elus edasi jõuda. Haritud naiste päralt oli tütarlastekooli õpetaja või koduõpetaja amet või ka ainult kodupeenaise roll, millesse jõukas talupoeg oma pragmaatilisuses niisama ei investeerinud. Tartu ülikooli esimeste eesti naistudengite seas Esimese maailmasõja ajal on palju haritud perekondade tütreid, nemadki mõnikord ainult sellepärast, et perekonda polnud poegi sündinud. 1906. aastal asutatud eestikeelse Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumi lõpetajaid jõudis enne tsaariaja lõppu Tartu ülikooli ainult kaks. Tõsi küll, naisi võeti Tartu ülikooli kuulajateks alates 1915. aastast ning immatrikuleeriti võrdselt meesüliõpilastega alles alates 1917. aasta II semestrist; varem omandasid tütarlapsed Tartus kõrghariduse kas kõrgematel naiskursustel või Rostovtsevi eraülikooli kursustel, mis avati pärast seda, kui 1905. aasta revolutsiooni ajal vastu võetud otsus naiste immatrikuleerimise lubamisest oli peatselt tühistatud.

Gümnaasiumi- või ülikooliharidusega eestlane võis oma sihtmärgi seada palju kõrgemale kui „väikesakslastelt“ ülevõetud ametikohad. Tsaari-Venemaa seisustekorralduse juurde kuulus võimalus omandada sõjaväe- või tsiviilteenistuse või ordenite saamise kaudu aadlitiitel ning Vene aadliseisusse jõudis ka eestlasi: Philipp Karell teenis koguni kolmanda, salanõuniku teenistusastmeni, mis andis päritava aadlitiitli. Balti provintside rüütelkonnad aga olid suletud seisuslikud korporat-

---

²⁴ Lihula ja Kirbla meetrikaraamat, EAA, 1244-1-20, l. 78p.

sioonid ning riigiteenistuses välja teenitud aadlitiitel ei teinud kellestki veel rüütelkonna liiget. Ühtki eesti päritolu meest rüütelkondadesse, see tähendab organisatsioonidesse, mille maapäevadel valiti kohaliku omavalitsuse tähtsamad ametikandjad kuni 1917. aastani, ei võetud.

Vene keisri alamad jagati maksuvabadeks ja maksualusteks. Maksualused pidid maksma pearaha. Maksualused olid nii talupojad kui ka alamad linnaseisused – väikekaupmehed, käsitöölised, muu vaesem linnarahvas jt. Ülikooli lõpetamine vabastas maksualusest seisusest. 1830. aastatel moodustati maksuvaba kodaniku-seisus, nn aukodanikud, kes jagunesid isiklikeks ja päritavateks. Ülikooli lõpetamine andis 19. sajandi lõpul veel isikliku aukodaniku seisuse. Tavakäsitluses peetakse Balti provintside ülemkihiks baltisakslasi ning alamkihiks põliselanikke – eestlasi ja lätlasi. See oli nõnda kohalikus vaates, kus kodune keel oli ülem- ja alamkihtide nähtav piir, aga mitte üldiselt: ka suur osa linnasakslasi, nende hulgas ka prominentseid majandustegelasi, kuulus Vene seisustesüsteemis maksualusesse seisusesse. Näiteks Friedrich Wilhelm Wegener, kelle poeg Robert Wegener (6733) 1857. aastal füüsikaõpinguid alustas, oli matrikliraamatu andmetel maksualusest seisusest, ehkki Album Livonorumi andmetel oli ta kaupmees, raehärra ja suur- gildi oldermann.²⁵ Niisiis, rääkides eestlastest ja kellegi eestlaseks pidamisest tekib paralleelne küsimus: keda pidada baltisakslaseks väljaspool tuntud aadli-, kodaniku-, literaadi- ja pastorisuguvõsasiid.

Heinrich Rosenthalile ja tema 1830.–1860. aastatel sündinud enam-vähem põlvkonnakaaslastele, kes olid saanud ülikooli- või ka ainult gümnaasiumihariduse, oli eestlus selgelt ideoloogiline valik ja paljud seda valikut ei teinud. 1912. aastal oma mälestusi kirjutades üritas Rosenthal mõtestada saksakeelse eestluse võimalikkust, taustal kõlab kübeke eneseõigustustki ja seda saksa keeles kirjutatud raamatus arvatavasti mõlemas suunas:

Mu ema ja isa pärinesid mõlemad eesti rahva hulgast ning talupojaseisusest; sellepärast olen ma vaieldamatult eesti rahva nii puhastverd laps kui üldse olla saab. Ja ometi on mu emakeeleks saksa keel. See vastuolu seletub tolle aja iseärali-

²⁵ *Album Livonorum*, hrsg. vom Philisterverein der Livonia (Lübeck: Robert Ackermann, 1972), 169.

ke tingimustega. Saksa keele kasutamine oli teatava harituse kriteeriumiks. Seepärast oli see tavaks kõigis peredes, mis ei kuulunud talupojaseisusesse. Eesti keelt kasutati ainult harimatutes talurahvingkondades.²⁶

VI

Tartu ülikooli üliõpilaste rahvus muutus tsaarivalitsusele oluliseks 1916. aastal. Tegelikult isegi mitte kõigi üliõpilaste rahvus, pigem taheti teada, kui palju õpib Tartus sakslasi, kellest oli Esimese maailmasõja tõttu saanud mõneti ootamatultki vaenulik natsioon. Vene impeeriumis alati vaenatud juudid määratles alates 1830. aastatest matrikliraamatusse kantud usutunnistus niikuinii. Vaatamata ülikooli tõrkumisele ning viitele nii juhtnööride puudumisele kui ka senise statistika seisuse- ja usupõhisusele nõuti aruanet kohe ja kiiresti. Ülikooli ametnikel tuli niisiis ise defineerida sakslased. Sakslasteks loeti „parunid, von'id ja saksa kolonistid“. Viimaste puhul oli tegemist alates 18. sajandi II poolest peamiselt Venemaa äärealadel Volga ääres, Novorossijas, Kaukaasias, Bes-saraabias ja mujal rajatud saksa kolooniatest pärit üliõpilastega: kolonistidel oli seadusega sätestatud eristaatus, mida alates 1870. aastatest kärbiti ja mis 1915. aastal seoses sõjaga Saksamaa vastu lõplikult kaotati. Defnitsioon jättis suure osa sakslastest teadmata rahvusega üliõpilaste kategooriasse, kuid tundub, et ülikooli ametnikud polnud eriti püüdnud iga viimase kui sakslase väljaselgitamisel. Defineeriti ka teised rahvused: kui juutide, armeenlaste ja poolakategagi oli asi lihtne ning grusiinide ja venelaste puhul oli tunnuseks õigeusk ja nimi, siis leedulaste, lätlaste ja eestlaste defineerimisega vaeva ei nähtud – leedulased ja lätlased selgitas välja eelmainitud professor Ernests Felsbergs ning eestlased ülempedell Tõruke. Ukrainlased ja valgevenelased polnud üldse teemaks, nemad loeti venelaste hulka.²⁷

---

²⁶ Rosenthal, 36.

²⁷ Nikolai Paleček Tartu ülikooli rektorile, telegramm, 9. juuni 1916, EAA, 402-7-894, pagineerimata; Rektor Pustoroslev haridusministri abile Ševjakovile, telegramm, 16. juuni 1916, ning selle juurde kuuluv üliõpilasasjade sekretäri A. Pjatnitski õiend, EAA, 402-7-894, pagineerimata.

Esimese maailmasõja ajal, eriti aga 1916. aastal suurenes ülikooli matrikliraamatusse kantavate isikuandmete täpsusaste. Varasemale seisusele lisati sageli isa tegevusala, hakati märkima, millise valla või seisuse nimekirja kuulus üliõpilase isa või ka üliõpilane ise ning täpsemini hakati märkima ka sünnikohta. Nagu eelpool nimetatud – seisus, usk ja nimi võimaldasid enamasti määrata, kas tegu oli eestlase, lätlase, sakslase või venelasega. Ülikooli ametnikud end sellega ei vaevanud, kuid nüüdsetel uurijatel on need andmed samamoodi käepärast koos suure hulga lisavõimalustega, milleks on biograafiline kirjandus kui ka Balti kubermangude kõigi konfessioonide kirjumeetrikad, mis tänu Rahvusarhiivi Saaga ja lätlaste Raduraksti keskkonnale on kättesaadavad. Nendest andmetest nähtub, et üle poole Esimese maailmasõja kaheksa semestri jooksul Tartu ülikooli astunud umbes 530 eestlasest, 303 meest ja naist, astus ülikooli 1917. aasta sügis- ja 1918. aasta kevadsemestril.

VII

1918. aastal sai Eesti iseseisvaks. 1917. aastal pärast veebruarirevolutsiooni toimunud seisuslike privileegide kaotamine fikseeriti lõplikult Eesti Vabariigi põhiseadusega 1920. aasta juunis. Järgmisel päeval pärast põhiseaduse vastuvõtmist loobus Eestimaa rüütelkond ka formaalselt oma avalik-õiguslikest funktsioonidest. Eesti oli demokraatlik riik, mille riigi- ja asjaajamiskeel oli eesti keel ning mille kodanikel ja elanikel polnud mingeid soost, usutunnistusest ja rahvusest tulenevaid eesõigusi. 1919. aasta maaseadus polnud formaalselt suunatud baltisakslaste vastu, vaid likvideeris suurmaaomandi. Enamik suurmaaomanikest olid muidugi baltisakslased, kuid võõrandati ka eestlastele kuulunud suurmaaomand. Vähemusrahvuste seisund ja õigused defineeriti 1925. aasta vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadusega. Eesti valitsustes olid saksa, vene ja isegi rootsi rahvusminister.

Küsimus sellest, kes on eestlane ja kes mitte, polnud algul päevakorral. Venemaa ja Saksamaa olid nõrgad ega õhutanud veel oma rahvuskaaslaste separatismi vähemalt mitte Eestis. Kes on eestlane, sõnastati Tartu rahulepingu neljanda artikli lisamärkuses: „Kahtluse tekkimise korral mõistetakse Eesti soost isikute all isikuid, kes ise

või kelle vanemad olid praegu Eestit moodustaval territooriumil kogukondade või seisisliste asutuste hingekirjades.²⁸ Neljas artikkel puudutas Venemaal olevate isikute Eesti kodakondsusse ja Eestis olevate isikute Vene kodakondsusse opteerimist ning defineeris mitte etnilisi eestlasi, vaid Eesti rahva tagasiulataval *jus soli* põhimõttel. „Omadeks“ loeti kõik need, kes kuulusid nii valdade, linnade kui ka aadlikorporatsioonide nimekirja, seega ka sakslased, rootslased, juudid ja venelased. Täna käsitleme me ebamäärast mõistet „eesti sugu“ pigem etniliste eestlaste ühisnimetajana.

Mitte alati ei liitunud Venemaalt Tartu rahulepingu alusel Eestisse opteeritud eesti päritolu mehed ja naised eestikeelse seltskonnaga. 21. sajandi alguses Eestis taasavastatud saksa kirjaniku Edzard Schaperi (1908–1984)²⁹ abikaasaks sai Alice Pergelbaum (sünd. 1905). Ehkki nimi võiks viidata nii saksa kui juudi päritolule ja ka Schaper ise kirjutab, et tema naine on Peterburi sakslane, olid Pergelbaumid Nissi kihelkonna Sooniste mõisa Ellamaa küla Mäe talust pärit suguvõsa. Alice vanaisa Mart läks 19. sajandi viimasel veerandil algul Tallinna, seal sündis 1875. aastal Alice isa Alfred, ja hiljem Peterburi, kus teenis algul Karl Leopase ja hiljem teistes muusikaärides. Peterburis abiellus Alfred Juliega, kelle rahvus pole teada, ta võis olla ka Peterburi sakslane.³⁰ Peterburis sündinud Alice opteeris koos perekonnaga Eestisse ning õppis algul Tallinna 3. (saksa) tütarlastegümnaasiumis ja hiljem Elise von der Howeni era-tütarlastegümnaasiumis. Selles koolis õppisid tütarlapsed, kelle vanematele oli tähtis oma laste baltisaksa identiteet. 1927. aastal välja antud aadressbüroo isikukaardil on Alice rahvuseks kirjutatud saksa ja kodakondsuseks Eesti.³¹ Enne Schaperiga abiellumist töötas ta Saksa Kultuuroromavalitsuse juures.

Uuesti tõusis eestluse definitsiooni küsimus päevakorda pärast 1934. aasta 12. märtsi, kui Konstantin Päts, Johan Laidoner ja Kaa-

---

²⁸ Rahuleping Eesti ja Venemaa vahel, 2.2.1920, [https://et.wikisource.org/wiki/Rahuleping_Eesti_ja_Venemaa_vahel_\(Tartu_rahul\)](https://et.wikisource.org/wiki/Rahuleping_Eesti_ja_Venemaa_vahel_(Tartu_rahul)) (25.8.2016).

²⁹ Tema kohta vt Uwe Wolff, *Der vierte König lebt! Edzard Schaper. Dichter des 20. Jahrhunderts* (Basel: Universität Freiburg Schweiz, Friedrich Reinhardt Verlag 2012).

³⁰ Vt Tallinna Kaarli koguduse I pihtkonna II personaalraamat, TLA.1359.2.25, kaader 165 ja Tallinna Niguliste kogudus, Verzeichnis der Verstorbenen, I Beichtkreis; TLA.31.1.104, kaader 7.

³¹ Alice Alfredi t. Pergelbaum, TLA.1376.1.192 (<http://www.ra.ee/aadresslehed>, 25.10.2016).

rel Eenpalu hakkasid Eestit valitsema autoritaarselt. Siseminister Eenpalu ja tema alluvuses loodud riikliku propaganda talituse juhtimisel võeti ette hulk samme eestluse tugevdamiseks Eesti Vabariigis ja eesti natsiooni ülesehitamiseks alates isiku- ja hiljem ka kohanimede eestistamisest kuni lipukampaaniate, raamatuaasta ning emadepäeva tähistamiseni.³² Eenpalu rahvuslike kampaaniate üks avalööke oli eesti rahvuse defineerimine seadusega: 1934. aasta oktoobris dekreedina kehtestatud „Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadusega“ loeti eesti rahvusse kuuluvaks kõik need inimesed, kes ise, kelle isa või kelle isaisa olid kuulunud eesti valdade nimekirja.³³ Niisiis määratleti eesti rahvus tsaariaegsete vallakogukonna liikmete kaudu. Seega arvati hulk alates 19. sajandi esimesest poolest linnades elanud eestlastest automaatselt „rahvuskehandist“ välja. Rahvuse definitsiooni sisuliselt seisuslik alus oli sel ajal Eestis üks väheseid võimalikke viise eestlasi eristada. Definitsiooni vajati eeskätt mitme teise seadusega seoses – nimelt sätestati eesti rahvusest isikute õigus saada emakeelset kooliharidust, mis vähemusrahvuste valdades ei olnud mõnikord võimalik. Samuti üritati piirata eesti päritolu inimeste saksastumist või venestumist hariduse kaudu – saksa- ja venekeelsete gümnaasiumide õpilaste osakaal gümnaasiumiõpilaste seas ületas 1920. aastatel veel mitte-eestlaste osakaalu rahvastikus.

Eesti vabariigi Tartu ülikooli matrikliraamatutesse märgiti kuni 1920. aastate lõpuni, aga mõnikord ka hiljem üliõpilase rahvus. Ühelt poolt oli tegemist alates 1916. aastast tsaariaegses ülikoolis viljeldud tegevuse jätkamisega matrikliraamatutes, teisalt aga oli rahvus sel ajal oluline kasvõi sellepärast, et eestlaste oma ülikool tundis end eestlaste ülikoolina veel ebakindlalt. Rahvus tunnusena oli olemas ka riiklikus asjaajamises: näiteks aadresslehtedele, tänapäeva mõistes elukoharegistrisse, märgiti nii kodakondsus, rahvus

³² Vt lähemalt: Toomas Hiio, „Служба государственной пропаганды Эстонской Республики в 1934–1940 гг.“, Reinhard Krumm, Nikita Lomagin, Deniss Hanov, *Образ Другого — страны Балтии и Советский Союз перед Второй мировой войной*, История сталинизма (Moskva: Российская политическая энциклопедия (РОСПЕН), 2012), 31–57.

³³ Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus, 29. oktoober 1934. *Riigi Teataja*, 93 (1934), art. 745; mitte-eesti rootsi või vene vähemusrahvuse enamusega vallad olid eraldi loetletud.

kui ka usk.³⁴ Rohkem kui 50 juhul on Tartu ülikooli Album Academicumis aastate 1919–1944 kohta märgitud aga rahvuse muut(u)mine. Käesoleva teema kontekstis pakuvad rohkem huvi need, kes on oma rahvuse sakslasest eestlaseks muutnud. Neile lisanduvad mehed ja naised, kelle rahvus polnud Album Academicumi märgitud, kuid kelle kohta oli teada üleminek saksa korporatsioonist eesti üliõpilasorganisatsiooni. Kokku on niisuguseid teadaolevaid „eestlaseks hakkajaid“ 1920. ja 1930. aastate Tartu ülikoolis ligi kolmkümmend. Tuntumatest on nende seas kolonelleitnant Arthur Smironin (aastast 1935 Sillard, 443)³⁵ ning Riia polütehnikumi ja hiljem Tartu ülikooli keemiaprofessori Michael Wittlichi (Mihkel Vitsut) poeg Johann Manfred Wittlich (Johannes Vitsut, 929). Enamasti on siiski tegu vähem tuntud inimestega, näiteks Porkunist pärit õde-venda Ingrid (10284) ja Leonid-Siegfried Krebs (8604), kes võtsid 1935. aastal uueks perekonnanimeks Kalvik.

Valdavas enamikus oli tegu eesti päritolu meeste ja naistega, kes olid lõpetanud mõne saksa gümnaasiumi ja kelle kodune keel või vähemalt ühe vanema keel oli saksa keel, kuid kes ülikoolis liitusid kohe mõne eesti üliõpilasorganisatsiooniga või tulid üle mõnest saksa korporatsioonist. Üldistuste tegemiseks on arv liiga väike, kuid silma torkavad mehed, kes on lahkunud korporatsioonist Fraternitas Normannia, mis asus Tartusse Peterburist 1918. aastal. Selle korporatsiooni rebasena alustas ka 1935. aastal usuteaduskonda astunud Konrad Veem (15238), kes oli 1933. aastal lõpetanud Tallinna linna saksa poeglastegümnaasiumi. Tema läks 1937. aastal EÜSi üle, teenis paguluses eesti kogudusi Saksamaal ja hiljem Rootsis ning oli 1971–1990 Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku eksiilis peapiiskop. Teisalt aga ei ole eestlaseks hakanud ükski vana pro-

---

³⁴ Tallinna aadressbüroo fondi aadresslehed, <http://www.ra.ee/aadresslehed/> (25.8.2016).

³⁵ Siin ja edapidi Eesti vabariigi Tartu ülikooli matriklinumber. Eesti ülikoolis alustati numeratsiooni uuesti, 1919. aasta oktoobris immatrikuleeriti esimesena keemik Jaan Maramaa. Suuline pärimuse järgi olevat 1919. oktoobris, kui algas immatrikuleerimine, ülikooli sekretär teatanud EÜSi ja palunud kohale ilmuda, sest muidu saavad esimesed matriklinumbrid juudi üliõpilased (1990. aastatel Nils B. Sachriselt (1923–2014) kuuldud lugu). Esimesed viis immatrikuleeritud olid tõepoolest EÜSi liikmed. Juudi üliõpilaste aktiivsus seletus sellega, et tsaariajal kehtis juudi üliõpilaste immatrikuleerimisel 5% *numerus clausus* immatrikuleeritute arvust ning sageli põhimõttel „kes ees, see sees“.

vintsikorporatsiooni (Estonia ja Livonia; teised kaks, Curonia ja Fraternitas Rigensis, asusid pärast Esimest maailmasõda Läti ülikooli juurde) liige – seda sellepärast, et kui nendesse korporatsioonidesse 20. sajandi alguses ka mõni eesti päritolu mees sattuski, oli ta juba päriselt saksastunud. Silmatorkav on ka see, et eestlaseks hakanuist on järelümberasujana Saksamaale läinud ainult üksikud. Järelümberasumine eeldas oma saksa juurte kas teadlikku või formaalset tunnustamist, eestlaseks hakanute puhul seega tagasipööret. Kuid üldistust pidurdab isikute väike arv ja järelümberasumise korraldus – Saksamaale ei pääsenud sugugi kõik soovijad.

Viimane „eestlaseks hakkaja“ oli Felix Aleksander Urban (16257), kes õppis 1937–1940 majandust. Ta oli lõpetanud Tallinna saksa poeglaste gümnaasiumi, kuid ülikoolis astus eesti korporatsiooni Sakala. Tema isa oli 1879. aastal Riias sündinud masinameister Gustav Aleksander Urban, kes omakorda oli poeselli (*Commis*) Johann Friedrich Urbani ja Ami (Anni) Elisabeth Dorothea sünd Sibringi tütar. Vaderite nimede järgi otsustades (Baumann, Zander, Possel) võiks oletada, et tegu oli läti päritolu perekonnaga.³⁶ Urbani emapoolne vanaisa oli kooliõpetaja Juhan Oltorp Paliverest, kes abiellus Urge Jüri tütre Maria Mühlbergiga Kohilast; abielust sündis Felix Urbani ema Lilli Helena Oltorp. Ehkki Felix Alexander Urban ise sündis 1913. aastal Riias, osutab Tallinna Jaani koguduse personaalraamat, et perekond elas juba enne Esimest maailmasõda Tallinnas.³⁷ Felix Alexander Urban teenis Teises maailmasõjas Saksa sõjaväes ja läks 1940. aastate lõpus Saksamaalt Austraaliasse, kus elas Darwinis. Ta suri 2008. aastal. Vähesed andmed tema esivanemate kohta illustreerivad seisuslikku tõusu, aga ka rahvuste segunemist ning lõpuks seda, et valikuvõimaluste olemasolul ongi rahvus valiku küsimus.

³⁶ Riia Gertrudi kiriku I ja II pihtkonna sündinute nimekirj 1877–1882, LVVA, 1429-3-26, K151 <http://www.lvva-raduraksti.lv/de/menu/lv/2/fig/1/ie/244/book/7477.html> (25.8.2016).

³⁷ Tallinna Jaani koguduse I pihtkonna personaalraamat 1896–1940, TLA, 1358-2-44, kaader 518 http://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=TLA.1358.2.44:518; Hageri koguduse personaalraamat, eesti ja saksa kogudus 1850–1898, EAA.3154.1.21, kaader 147 http://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.3154.1.21:147 (25.8.2016).

VIII

Kui Heinrich Rosenthal 1912. aastal oma mälestused avaldas, pidas ta sissejuhatavas osas vajalikuks põhjendada saksakeelse eestluse võimalikkust. Kuid Rosenthal oli Eesti Üliõpilaste Seltsi ja hiljem korporatsiooni Fraternitas Estica asutaja ja mõlema auvilistlane, ta oli 1890. aastal luuletanud saksakeelse lipulaulu Fraternitas Viliensisele, mis oli EÜSi teine katse saada tunnustatud korporatsiooniks. Ta oli Eesti Aleksandrikooli peakomitee liige ja üks 1880. aastal Tallinnas peetud III üldlaulupeo algatajaid. Lõpuks oli ta Johann Voldemar Jannseni väimees. Tema mälestusi, „Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1890)”, peetakse üheks parimaks kaasaegse kokkuvõtteks eesti ärkamisajast. Sellest hoolimata tunnistasime ta enda omaks õieti alles 2004. aastal, 92 aastat pärast tema raamatu ilmumist, kui see eesti keelde tõlgiti. Rosenthali saksapärase nimi, juhtiv lahkumine EÜSist, ehkki küll eesti korporatsiooni, kuid saksa buršikommete viljelemist jätkavasse, ning saksakeelsed mälestused olid ilmselt takistuseks. Felix Urbani eestlaseks hakkamine oli tema vanemate valiku dokumentidesse peegeldunud vormistamine, sest Tallinna Jaani kogudus, mille liikmed nad olid, oli eesti kogudus. Omamoodi raamistavad Rosenthali sünd 1840. aastatel ja Urbani eestlaseks hakkamine 1930. aastatel ning peagi sõja surve järgnenud ümber- ja järelümberasumine eesti rahvuse emantsipatsioonijastu.

Täna, sada aastat pärast Heinrich Rosenthali mälestusraamatu ilmumist, oleme järjest leplikumad ning arvame Eesti- ja Liivimaa minevikus olulist rolli mänginud tegelased lihtsasti omade sekka, isegi kui need ise end eestlaseks ei pidanud. Majandus- ja sotsiaalteadlased peavad „tõenäoliselt rahvusvaheliselt mõjukaimaks Eestist pärit sotsiaalteadlaseks“ Ragnar Nurkset (1907–1959), kelle nime kannab ka üks tehnikaülikooli instituut. Tema kolmeaastased õpingud Tartu ülikoolis on hilisema hiilgava rahvusvahelise akadeemilise karjääri taustal märkamata jäänud.³⁸ Ta oli Kärü mõisa metsaülema poeg, kuid perekond oli saksastunud, millele osutab keskhariduse omandamine Tallinna toomkoolis. Eesti rahvusvahelise

³⁸ Ragnar Nurkse innovatsiooni ja valitsemise instituut, <http://www.ttu.ee/sotsiaalteaduskond/ragnar-nurkse-innovatsiooni-ja-valitsemise-instituut/ragnar-nurkse> (25.8.2016).

õiguse valdkonna õigusteadlased on oma seltsi nimeks võtnud Friedrich Martensi nime.³⁹ Mõlemal juhtumil ei pea nägema alaväärsuskompleksi, vaid pigem enese ja Eesti seostamist maailma teadusega.

Eesti saksakeelse mineviku väärtustamist märkame ka Eestis ringi sõites, ehkki väärtustajad ise enamasti saksa keelt ei oska. Väga paljude paikade ja asutuste nimetamisel eelistatakse kas paralleelselt või ainult saksapärasest nime. Tallinnas on kohvikukett Reval Café, Tartus hotell ja konverentsikeskus Dorpat, Võru maakonna bussiliinide teavet kuvab veebileht www.werro.ee, Viljandi kesklinnas on noortepärane, kuid mitte kõige odavam kohvik Fellin ning muuseumilaadne toode Paide kesklinnas esitleb end nime all Ajakeskus Wittenstein.⁴⁰ Kuremaa kultuuriseltsi nimi on Jensel,⁴¹ Tallinna-lähedane Aruküla kasutab pruunil kultuuriväärtuse sildil nime Arrokyll jne, seda loendit võib igaüks ise jätkata. Kas tahtlikult või kogemata, aga üks vaimukamaid vana nime meenutajaid on Haapsalus tegutsev soojuspumbafirma Gapsal, mis on endale võtnud Haapsalu tsaariaegse venekeelse, kuid saksapärase nime ladina tähtedega. Nõukogude ajal oli Haapsalu ka vene keeles Хаапсалы.⁴²

Suguvõsauurijad teavad, et väga paljud oma esivanematest huvitatud inimesed loodavad leida oma esivanemate seast mõnd baltisaksa parunit või vähemalt aadlikku. Ei ole patust priid ka me avaliku elu tegelased. 2013. aastal kirjutas Õhtuleht, „et baltisaksa aadlik Gustav Adolf Hippin [on] vereliini pidi pärit Sõõrumaa suguvõsa kodukülalt ning kunagi käibel olnud esimese õõ õigusega ilmselt ka oma geenid külarahva hulka poetanud“.⁴³ Seega siis peetakse esitlemise vääriliseks olla esimese õõ õiguse ohver. Seisus pärandati küll kas seaduslikus abielus sündinud lastele või lapsendamisega, aga antud näitel probleem puudub, sest balti rüütelkondadesse pole kunagi kuulunud Hippini-nimelist suguvõsa.

Esimese õõ õiguse probleem ei anna asu ka mitmele õpetlasele. 2015. aastal puhkes ajakirja Akadeemia veergudel diskussioon selle üle, kas esimese õõ õigus oli seadusega tagatud õigus või siiski mit-

³⁹ Vt www.martens.ee (25.8.2016).

⁴⁰ Vt <http://wittenstein.ee/> (25.8.2016).

⁴¹ <http://www.jogevavv.ee/kultuuriselts-jensel> (25.8.2016).

⁴² Gapsal, Movek Grupp, <http://www.movekgrupp.com/est/avaleht> (25.8.2016).

⁴³ „Urmas Sõõrumaa avastas oma aadlipäritolu“, <http://naisteleht.ohuleht.ee/669593/urmas-soorumaa-avastas-oma-aadliparitolu> (15.8.2016).

te.⁴⁴ Siinkirjutaja ei kavatse diskussiooni sekkuda arhiivist ja sea-
dustekogudest pärit argumentidega, kui viimaseid peaks leitama.
Väljaspool arhiivitolmu on aga selge, et niisuguse suhte inimlik mõõ-
de kogu oma varjundirikkuses muutnuks kohustusliku *jus primae
noctis*'e paljudel juhtudel ebameeldivaks mõlemale poolele.

Inglis- ja rootsikeelse eestluse üle on aeg-ajalt arutatud pagulas-
eestlaste seas. Praegu, kui kümneid tuhandeid eestlasi elab teistes
riikides ja teiselt poolt muretseb Eesti avalikkus mitme suurusjärgu
võrra võimendatuna pagulaslaine Eestisse saabumise pärast, saame
ajaloolise kogemuse põhjal öelda, et kui oma rahvuse säilitamiseks
puudub motiiv ja sihtrahvus ümberrahvustujat ei tõrju, võtab üm-
berrahvustumine aega üks-kaks põlvkonda. 2016. aasta augustis
sõnastas Postimehe kolumnist Kaire Uusen taaskord tavatõe: „[---]
enese ja oma rahvuse/päritolu määratlemisel lähtub inimene kah-
juks üsna suures osas omakasust, potentsiaalsest heaolust ja sellest,
mis on maailma silmis prestiižne.“⁴⁵

Toomas Hiio on Eesti Sõjamuuseumi direktori asetäitja teadusalal
ja Tartu Ülikooli doktorant.

---

⁴⁴ Vt Enn Künigi arvustus „Käsitlus Rootsi võimu ajajärgust Eestis. Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen. Provinsen bortom havet: Estlands svenska historia 1561–1710 (Stockholm: Atlantis, 2013). 379 s.; Kari Tarkiainen ja Ülle Tarkiainen. *Meretagune maa: Rootsi aeg Eestis 1561–1710*. Rootsi keelest tõlkinud Ivar Rütli, Tallinn: Varrak, 2014, 456 lk.“, *Akadeemia*, 8 (2015), 1491–1499 ja Kari Tarkiainen, Ülle Tarkiainen, „Vastuseks eelolevale. Enn Kung. Käsitlus Rootsi võimu ajajärgust Eestis“, *Akadeemia*, 8 (2015), 1500–1503 ning Enn Kung, „Vastuseks vastusele“, *Akadeemia*, 8 (2015), 1503.

⁴⁵ Kaire Uusen, „Maailmast leiaks veel miljon eestlast“, *Postimees*, 15.8.2016, <http://arvamus.postimees.ee/3800729/kaire-uusen-maailmast-leiaks-veel-miljon-eestlast> (25.8.2016).

Our strangers and our own: University education, career and Germanization of Estonians from Heinrich Rosenthal to Feliks Urban

TOOMAS HIIO

The article explores some aspects of the creation of the Estonian nationality based on a number of examples mainly from the history of the University of Tartu. Heinrich Rosenthal (1846–1916) and Feliks Urban (1913–2008) were chosen for analysis as personified chronological milestones. Rosenthal was among the founders of the Estonian Students' Society in 1870 but he was born in a German-speaking family. In his memoirs *Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters* (1869–1890) published in 1912 he tried, among others things, to define the identity of an Estonian whose native tongue was German, like himself and many of his contemporaries. During the interwar period there were many students at the University of Tartu whose nationality was changed from German to Estonian in the university matriculation book. Feliks Urban, matriculated in 1937, was the last of them.

There was a certain difference between the nation building of big nations in Central Europe and national or ethnic minorities in Eastern Europe who lived in the Russian or Austro-Hungarian Empire, including Germany. While the final separation of the German speaking people into Germans and Austrians took place particularly due to the strengthening of Germany under the rule of the Lutheran Prussian Hohenzollerns from 1840s to 1870s and especially owing to the policy of Prince Otto von Bismarck, then the situation was somewhat different in Eastern Europe. Ethnic minorities were mostly indigenous peasants who lived in the estates of the realm governed by nobility, burghers and clerics—i.e., the descendants of people that had conquered the lands during the medieval crusades, who mostly came from German lands and Poland. The local German or Polish upper classes, in turn, were in continuous conflict with the strengthening Russian Empire. The confrontation was strongest between the Poles and Russian Empire but since the end of the 19th century Russification affected also the semi-autonomous Baltic provinces and au-

tonomous Grand Duchy of Finland. Thus, Estonians and Latvians emancipated from Baltic German landowners and Lithuanians, Ukrainians and Belarussians from the Polish nobility; the situation in Finland was little bit different due to the *de facto* independence and absence of serfdom in former Swedish domains. In the Baltic Provinces serfdom was abolished before 1820 and in the remaining Russian territory together with Lithuanian, Ukrainian and Belorussian lands in 1861. The issue of literacy is also important in this respect—in the Lutheran Baltic provinces the absolute majority of peasants were literate already in the second half of the 19th century.

Very few Estonian students studied at the University of Tartu in the early 19th century. They were mostly gifted young men from among the peasants or lower-class townspeople who were in most cases supported by the noblemen or clerics. The second generation of Estonian students were matriculated starting from the 1840s and they were already the sons of wealthier peasants, with only a few estate owners among them. During the 1860s and 1870s they were followed by a generation that also included a number of men from among the lower classes in towns and the sons of elementary school teachers in addition to the sons of wealthy peasants. The Estonian Student's Society was founded in 1870. From 1802 to 1870 only about a hundred Estonians became students in Tartu – the absolute majority of them were Germanized but the first Estonian intellectuals were also among them. From 1870 to 1885 another hundred Estonian students were matriculated but students of Estonian origin became a staple of university life in Tartu and elsewhere in Russia, Finland and Germany shortly before and during the First World War. During the eight terms of 1914–1918 about 530 Estonians were matriculated (16% of the whole student body) at the University of Tartu but more than half of them (303), became students during the second term of 1917 and the first term of 1918.

In the last quarter of the 19th century there was an emergence of an Estonian society with its own unions, newspapers, lawyers, doctors, etc. and, in general, an educated man got the chance to live as an Estonian. Despite of that, a number of Estonians with higher education decided to join the German or later Russian-speaking part of the society. In Tsarist Russia different national-ethnic groups exis-

ted side by side with only a few interactions between them with clear legally defined borders between the estates of the realm, religious groups and ethnicities.

In 1919 the University of Tartu became an Estonian university with Estonian language of instruction. All secondary schools (that then had a German language of instruction) had been Russified in the beginning of the 1890s and private secondary schools with local languages of instruction were permitted to operate only in 1906. There was only one Estonian school among them, a girls' gymnasium in Tartu. Therefore, the absolute majority of the first students in the Estonian University had obtained their secondary education in Russian or German. There were a lot of Russian and Estonian secondary schools in Estonia in the 1920s despite the Estonians holding the absolute majority in country's population. However, certain oppositional movements emerged and are reflected in the university matriculation book, i.e., students changed their nationality from German to Estonian (in most cases) in personal documents. Most of these people were Germanized Estonians but also young men and women born from mixed marriages. There were even a few cases of individuals neither of whose parents were Estonians. After the coup d'état of Konstantin Päts in 1934 the creation of the Estonian nation was among the main objectives of the authoritarian government introduced by Päts. The Estonian nation was defined by law in the autumn of 1934 through the estates of the realm. Only those who or whose fathers or grandfathers had resided in Estonian rural parishes in Tsarist Russia could be identified as Estonians. It may seem strange *post factum* but in fact it was the most precise way to define an Estonian at that time.

Five years later in the autumn of 1939 the resettlement of the Baltic Germans to Germany began after the signing of the secret protocol of the Soviet-German non-aggression pact on the division of the spheres of influence in Eastern Europe. Many Estonians tried to turn back to their former Germanized identity with the objective of getting permission for leaving Estonia together with the Baltic Germans. The procedure was more successful during the late resettlement (*Nachumsiedlung*) that lasted from January to April 1941—the majority of approximately 7,500 people who left Estonia then were, in fact, not Germans.

From the 1860s to the 1940s Estonian national ideology defined the Estonian identity in opposition to the German one. However, there has always been a certain element of admiration or emulation of the Baltic Germans' example among Estonians. This feature is based more on the former status of the Baltic Germans as an upper class than national or ethnic causes. We can even observe it today: commercial enterprises and NGOs are gladly using the old German names of towns and villages like Reval, Dorpat, Wesenberg and Pernau, even very small places like Jensele and others. Genealogists have reported that many Estonians have a great desire to find a Baltic-German Baron, nobleman or at least a simple German among their ancestors, and they do not worry at all about uncovering that their great-great-grandfather was a bastard. In most cases these aspirations are, of course, not very serious, of course.

We can conclude that, among educated Estonians, the phenomenon of nationalism has always been primarily an issue of self-identification and only after that of birth, blood and mother tongue. Estonians today have to be thankful to the first Estonian intellectuals at the University of Tartu 150 years ago who decided to identify themselves as Estonians, and left other possible choices aside.